

ОТАМАН
ІВАН СІРКО

FOLIO

Євген Биба
І. А. Коляда
Отаман Іван Сірко
Серія «Знамениті українці»

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=5641737
Отаман Іван Сірко: Фоліо; Харків; 2012
ISBN 978-966-03-5804-1

Аннотація

Іван Сірко (1605 (1610) – 1680) – один з найвидатніших політичних діячів і полководців України. Своєю ініціативою, енергією і воєнною вдачею Сірко здобув на Запоріжжі небувалу шану. Вісім разів Запорозька Січ обирала його кошовим отаманом. Відчайдушно, із усім козацьким заповзяттям протистояв він татарсько-турецьким нападам, що загрожували геноцидом українському народові. Узявши участь у 55 битвах, Сірко майже завжди виходив із них переможцем, що й уславило його серед нащадків навіки.

Саме з його ім'ям пов'язують появу знаменитого листа запорожців турецькому султану.

Содержание

Розділ перший	4
Розділ другий	9
Розділ третій	16
Розділ четвертий	21
Розділ п'ятий	28
Конец ознакомительного фрагмента.	40

І. А. Коляда, Євген Биба

Кошовий отаман Іван Сірко

Розділ перший

Повернення із забуття

Роки, десятиліття нашого історичного безпам'ятства у кривавому ХХ сторіччі далися взнаки. Славного козака-запорожця, поборника православної віри, захисника простого люду від турецько-татарської неволі, політика та полководця, перед талантом якого схиляли голови європейські монархи, стали називати і «націоналістом», і «петлюрівцем», і «ворогом народу», і «ворогом радянської влади»... Могила захисника православного українства, однієї з більш непересічних постатей у вітчизняній історії, була занедбана та поросла бур'яном. Могло навіть статися так, що вона, як і могили багатьох наших гетьманів, як і тисячі могил наших дідів та прадідів, канула б у забуття.

У 60-х роках ХХ століття сотні українських сіл із їхніми найродючішими у світі чорноземами, а також із церквами та цвинтарями були поглинуті водою витворених людськими руками штучних морів. Будуючи Каховське водосховище, не полишили у спокої поховання славетного кошового

на кладовищі Чортотлицької Січі, яке частково збереглося через століття війн, протистоянь, руйнації й атеїстичного забуття. Могила Івана Сірка, як, зрештою, і все кладовище, була настільки занедбаною та спалюженою, що, за свідченнями сучасників, поруч із нею паслися кози. Проте в народі пам'ятали про місце поховання славного кошового. Були спроби привести могилу до ладу. У квітні 1967 року Дніпропетровський облвиконком прийняв постанову про перенесення останків кошового отамана І. Сірка на так звану Сторожову Могилу, що стоїть поблизу колишньої Січі, неподалік села Капулівка.

Виконання цієї постанови було покладене на комісію в складі дев'яти осіб. Увечері 24 листопада 1967 року, коли починало сніжити, поспіхом, при світлі фар колгоспного трактора, могила кошового була розкопана. Виявилося, що І. Сірко лежав у дубовій труні, на ньому були шапка з бобрівного хутра, рештки одягу та червона китайка, якою за звичаєм козаки накривали свого отамана, проводжаючи в останню путь.

У ході розкопок був складений акт, який, зокрема, зафіксував таке: «...Скелет похованого лежав випростано на спині, головою на захід, права рука зігнута в лікті так, що кисть її була на грудях, ліва також зігнута в лікті, кисть – у ділянці живота... Череп частково ушкоджений, розтрощена лицева частина, що збереглася у фрагментах... У верхній щелепі немає жодного зуба, ямки зубів позаростали, окрім

двох, з лівого боку. На нижній щелепі збереглося два останніх зуби, тобто зуб мудрості й останній кутній. Ямки решти зубів позаростали повністю... Плечові кістки обох рук у місцях прикріплення м'язів мають значні горбки, внаслідок чого тут діаметр кістки більший на один сантиметр. Як на правій кисті, так і на лівій бракує деяких фаланг пальців».

Візуальне обстеження черепа показало, що йому властивий дуже сильний розвиток м'язового рельєфу. Крім того, для нього характерні різка брахікранія, низьке обличчя, широкі вилиці, невисокі орбіти і дещо випуклий ніс. Поєднання брахікранії та значної ширини вилиць, на думку сучасного антрополога С. Сегеди, дає підстави припустити, що серед предків І. Сірка могли бути степовики-кочовики. Разом із цим у зовнішності отамана безумовно переважають риси центральноукраїнського типу.

Останки кошового склали, а череп відділили від тіла для проведення антропологічних досліджень. Не бажаючи зайвого розголосу щодо дій над останками небіжчика, вночі череп кошового підмінили черепом тридцятирічного чоловіка з поховання доби бронзи.

Згодом останки І. Сірка були перенесені до кургану доби бронзи біля села Капулівка під Нікополем, туди ж перемістили й надмогильну плиту.

27 листопада 1967 року череп І. Сірка був переданий до лабораторії пластичної антропологічної реконструкції відомому вченому М. Герасимову, та смерть професора переш-

кодила виконанню складної роботи з відтворення рис обличчя кошового. Справу М. Герасимова продовжила його талановита учениця, кандидат біологічних наук Г. Лебединська. «І. Д. Сірко, – зазначала вона, – помер зовсім не молодим. Про це свідчать зарослі шви черепа та відсутність зубів. Нам бажано б відтворити риси обличчя в молодому віці. На це, звичайно, потрібен час. А поки що вже відтворено риси Івана Сірка в профіль та анфас – саме такими, якими вони були в останні дні його життя».

Отже, череп І. Сірка протягом наступних 20 років перебував не в Україні, а на чужині – у Ленінграді. Так і покоїлися б останки отамана у чужій могилі, при чужій голові, якби про нього у другій половині 1980-х років, у період нашого національного пробудження, не згадав український письменник Ю. Мушкетик, який звернувся до відповідних установ із закликом повернути череп та перепоховати запорозького лицаря.

У 1988 році український антрополог С. Сегеда привіз череп І. Сірка до Києва. Але ще протягом двох років науковцеві довелося тримати його в себе вдома. Лише у квітні 1990 року, після численних звернень та прохань, владні чиновники вирішили повернути череп до могили. Але й мертвим запорозький лицар наганяв страх на сучасних безбатченків, які не боялися ні людського осуду, ні Божої кари. Тому й вирішили вони без належних урочистостей, гідного лицарського шанування, як і тридцять років тому, таємно, по-зłodійсь-

ки вночі зробити підкоп під бетон і через нього підкинути череп до останків небіжчика. Лише втручання небайдужих національно свідомих патріотів перешкодило втіленню цього задуму. Проте спокою останки І. Сірка не знали ще кілька років. Знову не в могилі знайшов собі притулок череп кошового, а в сейфі ще одного чиновника, з когорти тих, хто взято руйнував народну пам'ять у минулому та не хотів, щоб молоде покоління мало національні святині.

Лише в липні 2000 року, коли археологи вилучили з могили чужий череп і замінили його справжнім черепом Сірка, нарешті скінчилися посмертні поневірення останків запорозького кошового, а його прах здобув спокій.

У серпні цього ж року на могилі славетного кошового отамана Івана Сірка відбулася панахида.

Розділ другий

Родовід. Перші відомості

Упродовж двох століть історики намагаються з'ясувати як дату та місце народження, так і походження кошового отамана Івана Дмитровича Сірка – одного з найвидатніших політичних діячів і полководців України.

Народні перекази та перші дослідники життя легендарного запорозького кошового твердили про його незнатне походження. Сучасні ж історики вважають, що І. Сірко належав до давнього православного шляхетського роду, представники якого відомі ще з другої половини XVI століття.

Не меншу кількість суперечок серед істориків викликає питання про місце народження майбутнього звиязця. Одні твердять, що він народився на Слобожанщині, зокрема Д. Яворницький, відомий дослідник запорозького козацтва, місцем народження І. Сірка називає Мерефу, козацьке поселення, яке нині розташоване в Харківській області. Інші ж, серед них і сучасний історик Ю. Мицик, місцем народження кошового вважають Поділля, зокрема колишнє сотенне містечко Мурафу (Мурахву) Брацлавського полку, що нині є селом на березі однойменної річки в Шаргородському районі Вінницької області.

Деякі історики вважають, що на Слобожанщині родина

Сірка з'явилася в добу «великого згону», коли за наказом гетьмана І. Самойловича населення Правобережної України змушене було самостійно переселятися на лівий берег Дніпра. До сьогодення дійшли лише деякі відомості про батьків майбутнього отамана. Так, відомо, що Іван народився приблизно 1605 року в родині православного шляхтича Дмитра Сірка. Ім'я ж матері залишається й до сьогодні невстановленим. Крім Івана, Д. Сірко мав ще одного сина.

За легендою, народився Сірко на світ із зубами, і тільки-но баба-пупорізка піднесла його до столу, він одразу ж ухопив звідти пиріг та з'їв його. Так, за народними повір'ями, упродовж свого життя він мав «гризти та бити ворогів своїх».

При хрещенні його нарекли ім'ям Іван на честь святого Іоанна Хрестителя, в перекладі ім'я Іван означає «Божий дар».

Документальних відомостей про дитячі та юнацькі роки життя майбутнього кошового немає. Сучасні історики схильні вважати, що Іван отримав належну шляхтичеві освіту.

Покозачення народних мас і відмова селян виконувати повинності на користь польських магнатів та шляхтичів торували їм стежки на Запорозжя. Прагнення справедливості для свого уярмленого народу, а можливо, і приклад батькового життя не могли не відбитися в душі юнака та не могли не визначити його майбутню козацьку долю. Імовірно, не давала йому спокою і слава запорожців, які виступали про-

ти татар і турків, ходили в походи Чорним морем та поверталися звідти, здобувши багатства та вдячність людей, що їх вони визволяли з неволі.

Як зазначає Д. Яворницький, причиною появи Сірка в козацьких лавах було те, що «він пішов на Січ, бо не можна було від татар жити на Україні і що татари захопили його близьких родичів до Криму в полон (як він сам писав царю)».

Отже, у часи бурхливих змін, як і сотні інших, Іван подався в козаки. Згодом сучасники скажуть про нього: «У душі й на ділі він був справжнім запорожцем-християнином. Як заповзятий козак, завжди боронив православну віру, православний люд, свято вірячи в Христа-Бога. Саме тому ввійшов у народну пам'ять як лицар-визволитель із татарсько-турецької неволі всіх християн: чи то росіянина, чи то поляка, чи то брата-українця».

Серед запорожців побутувало повір'я: що більше вб'єш «бусурманів», то певніше ввійдеш до Царства Божого, а Сірко вірив у це сильніше, ніж будь-хто інший. Тому відчайдушно, і з усім козацьким заповзяттям, і з усією душею, і всім щирим козацьким серцем протистояв татарсько-турецьким нападам.

У запорозькому товаристві Іван Сірко мав заслужений авторитет і пошану, бо вдачею та діями він був людиною мудрою, цілеспрямованою. Талант полководця, мудрість політика й особиста хоробрість поставили його на одне з чільних

мість серед тогочасних можновладців.

Про нього, як про справжнього військового полководця, вмілого стратега й тактика, в різні часи однаково позитивно відгукувалися всі: і друзі, й недруги.

«Сірко – воїн славний і в ратній справі великий мастак», «має велику довіру в козацькому війську», – писав про нього польський король Ян III Собеський.

«Це був той їхній справний і щасливий вождь, який із молодих літ аж до старості бавився воєнними промислами... Його все військо дуже любило і за батька свого шанувало», – писав С. Величко. Козацькі літописці ще називають його сильним, великим і славним кошовим отаманом.

Татари ж називали його «урус-шайтаном» – «руським дияволом», а татарські матері лякали його іменем своїх дітей.

Турецький же султан наказав молитися в мечетях, щоб загинув той козацький отаман Сірко, який дошкуляв йому постійними набігами на Крим та ногайські степи.

Узявши участь у 55 битвах, він майже завжди виходив із них переможцем, що й уславило його серед нащадків на віки. Сучасники й історики відзначають його вміння швидко орієнтуватися в змінних обставинах битви та походу і швидко приймати неординарні рішення.

Тогочасне політичне життя, братовбивча війна, боротьба можновладців сусідніх держав за панування в Україні вимагали від І. Сірка навичок не лише військового стратега, а й далекоглядного політика, якому хвилиanne захоплення яко-

юсь ідеєю чи прийняття неочікуваного рішення не заважало різко змінити останнє та вчинити зовсім інакше. Тому ми можемо його бачити союзником то московського царя, то польського короля. І. Сірко міг допомогти російському цареві в боротьбі проти турецького султана й кримського хана або ж міг виступити проти царя спільно із султаном і кримським ханом; міг підтримувати гетьмана П. Дорошенка, а міг блискавично швидко перейти на бік його ворогів – П. Суховія та М. Ханенка, а потім знов і знов виступав проти двох останніх, підтримуючи П. Дорошенка. Така поведінка кошового аж ніяк не свідчила про брак принциповості у важливих політичних питаннях чи у ставленні до можновладців, а, навпаки, засвідчувала його пересічне вміння прораховувати ситуацію, правильно орієнтуватися в обставинах, що склалися, приймати оптимально можливі та необхідні рішення. Політичним кредо отамана була народна мудрість: «Нужда закон міняє». І тому, як відзначають сучасники та історики, він часто діяв відповідно до своєї улюбленої приказки.

Незважаючи на протекцію російського царя в період Української революції середини XVII століття, очоленої Богданом Хмельницьким, запорожці продовжували вважати себе людьми вільними й ні від кого не залежними. Вони були лицарями, які залишали за собою право в разі необхідності, виходячи з інтересів та потреб запорозького товариства, самостійно вирішувати питання оголошення війни чи укладання миру з державами та налагоджування відносин

із володарями сусідніх країн. Саме тому, що кошовий отаман Іван Сірко з діда-прадіда належав до лицарського товариства, він, поважаючи сімейні традиції, завжди залишався вірним лише козацькій правді та свободі.

Запорожці були переконані, що рівного їхньому кошовому отаманові звияжця в цілому світі не було й бути не може. За козацькими переказами сам Бог посприяв І. Сіркові в тому, що він не тільки перемагав у двобої з ворогом, а міг здолати й нечисту силу. Народна легенда твердить, що «річка Чортомлик через те й зветься так, що в ній Сірко убив чорта: той тільки мелькнув догори ногами, коли кошовий луснув його з пістоля. Убивши чорта, він звів на тому місці свою Січ».

Такий авторитет І. Сірка серед козацтва був невинновипадковим. Сучасні історики наголошують на його участі в козацькому повстанні 1637—1638 років, очоленому П. Павлюком, Д. Гунею та Я. Остряницею. Саме під час запеклих боїв під Жовнином, утративши надію на успіх, Я. Остряниця з кількома сотнями повстанців переправився через Сулу в межі Московської держави. Так, І. Сірко опинився на Слобожанщині, де й займався протягом декількох років осадництвом – заснуванням нових козацьких слобод. Він командував місцевим козацьким гарнізоном, постійно відбиваючи татарські напади.

Знову ми зустрічаємося з Іваном Сірком у вересні 1644 року під час переговорів у Варшаві козацьких старшин (се-

ред яких був і військовий писар Б. Хмельницький) із послом Франції графом де Брежі. Саме граф порадив кардиналові Дж. Мазаріні взяти козаків на службу.

У жовтні 1645 року полковник Сірко, або, як його називали французи, «Seri», у складі 2,5-тисячного запорозького війська разом з армією принца Конде бере участь в успішній облозі фортеці Дюнкерк у Франції, захопленій іспанськими військами. Повернувшись із-під Дюнкерка на Слобожанщину, він продовжує перебувати на царській службі, займаючись осадництвом.

Вірогідні історичні відомості про діяльність кошового пов'язані з подіями Української революції середини XVII століття та його участю в битвах під проводом Богдана Хмельницького.

Іван Сірко був найтипівішим представником козацького стану і втілював найхарактерніші риси й особливості справжнього запорожця. Розуміючи це і справедливо вбачаючи в ньому лідера, козаки дванадцять разів поспіль обирали його своїм кошовим отаманом. Але запорозька вольниця, що не терпіла будь-яких обмежень, хоча й дуже часто дозволяла собі позбавляти Сірка посади кошового, знову й знову зверталася до нього, як «притомлені діти до могутнього орла», з проханням очолити їхнє товариство, стати їхнім командиром на час воєнного походу.

Розділ третій

I. Сірко: людина й особистість

Ім'я кошового Івана Сірка завжди було оточене ореолом непереможності, мужності та слави. Його часто порівнюють із Чингізханом або Тамерланом. Д. Яворницький так описує запорозького отамана: «І за характером, і за всіма своїми діями Сірко являв собою тип справжнього запорожця. Він був хоробрим, відважним, завзятим, не завжди стійким, не завжди вірним своїм союзникам; він любив іноді погуляти, і добре підвипити, і в хмелю показати свій козацький запал...»

І хоча вірогідного портрета кошового історія не зберегла, антропологічні дослідження його останків дозволили вченим минулого століття більш-менш точно відтворити основні риси його зовнішності.

На зріст він був трохи вищий від середнього (174—176 см), міцної статури. Мав правильні риси дещо вилицюватого обличчя. Ніс прямий із горбинкою. У нього було рудувате волосся. Сучасники зазначали, що Сірко мав «Божий знак»: на нижній губі кошового отамана з правого боку була родима пляма червоного кольору.

Тож подав з милосердя, із Божої ласки, і сприяння

Козака їм одного, поклавши свій знак – карбування:
З боку правого знак на губі, як червоний плат, сяє,
Тож Сірко і назвали, як сторожа-пса, що усяк зневажає.
Отак Бог його вибрав...

Великий гетьман коронний, майбутній король Речі Посполитої Ян Собеський, який добре знав Сірка, писав: «Сірко – чоловік дуже тихий, поступливий, лицарський і, здається, дуже зичливий...»

Славнозвісний козацький ватажок був глибоко релігійною людиною, безсрібником, навіть аскетом, рідко споживав міцні трунки. Він робив пожертви на храми та монастирі, зокрема опікувався Свято-Покровським храмом на Січі та Спасо-Преображенським Межигірським монастирем у Києві. Сірко добре знав Святе Письмо: у своїх листах вільно цитує псалми. У повсякденному житті намагався дотримуватися християнської заповіді всепрощення. Повертаючись із воєнних походів на Січ, як свідчить козацький літописець С. Величко, кошовий отаман «спершу віддав хвалу Всесильному своєму помічникові Богу й молебну подяку з усім військом Пресвятій Діві Богородиці».

За джерельними свідченнями, Сірко був фізично сильною людиною, мав глибоке почуття власної гідності й вирізнявся почуттям гумору та дотепністю.

Одного разу на бенкеті, влаштованому польським королем Яном Собеським у Ладижині, Сірко, пообідавши, вийшов із-за столу. Повернувшись, він побачив, що його місце

зайняв полковник Павло Лисиця, мабуть позаздривши тій шані, з якою ставилися до відважного козацького старшини. При цьому полковник зауважив на адресу Сірка: «Завжди була важливішою лисяча шуба, ніж гостра шерсть куделя чи вовка, така груба». На такий закид заздрісника отаман відповів:

«Правда, що лис є хитрішим, ніж будь-який домашній звір, але, звичайно, лисиця перед Сірком мусить смердіти у своїй шкурі, а якщо хто є невдячним, той і не гідний пошани». Сірко взяв зарозумілого полковника П. Лисицю за плече й викинув із-за столу, промовляючи: «Лисиці треба ховатися зі страху у нору, інакше Сірко її розкудлить!»

І хоча життя кошового позначене участю в постійних війнах, звитяжних битвах із ворогом, супроводжуваних неабиякою жорсткістю, він залишався великодушним і безкорисливим. Ніколи в запалі битви не переслідував ворога, що відступав, а в позавоєнний час ніколи не брав здобичі й не чинив розбою. Ні сучасники, ні народні перекази не звинувачують Сірка в жорстокості заради жорстокості.

Не чинив він нічого для слави й пожитку свого —
Все для Бога та віри, для бранця і все для Хреста
пресвятого!

Він відпускав бранців-немусульман без викупу, вимагав доброго ставлення до бранців-мусульман і євреїв. С. Величко повідомляв, що під час одного з походів полоненим, які

прийняли християнство, І. Сірко дарував волю, частину передав на викуп, а решту відрядив до гетьмана І. Самойловича або царя. Сучасники наводять й інший приклад його доброго ставлення до бранців. Так, за кривду, завдану полонянці-туркені, чи татарці, чи черкешенці, він засудив козака-винуватця до смертної кари. Відповідно до іншого свідчення, за наказом Сірка багатодітній татарці повернули худобу, а дітям подарували сукно на одяг.

Кошовий отаман Війська Запорозького був самовіддано хоробрим і досить винахідливим: очолюючи кілька десятків козаків, громив сотні ворогів, а із сотнями козацьких молодців перемагав багатотисячне вороже військо.

Сучасники І. Сірка говорять про нього як про чуйного, обережного, терплячого козацького ватажка, який водночас міг бути рішучим та неблаганним у боротьбі з ворогом. Він не любив марнувати час, упадаючи біля жіноцтва.

І. Сірко був непересічною особистістю, наділеною неабиякими талантами: міг чудово орієнтуватися в безмежних степах, був влучним стрільцем, бив птаха в небі, а звіра в полі, рідко коли вони могли врятуватися від нього; коли пускав навмання стрілу під час походу, то, повертаючись, легко міг знайти її. Тогочасні джерела говорять про нього як про людину з розвинутою інтуїцією:

Як початок або ж як кінець припадав на час вдатний,
Чи, як кажуть астрологи: час, що у бізі сприятний,

На війну не ішов, коли мав засторогу якусь, наче з неба,
Потім раптом казав: «Це година пригожа, ударити
треба!»

А коли помилявся у виборі часу, бувало,
В сні правдивім знак проби для нього нерідко з'являло.
Не циганські ворожки чи бабські, криві людські плітки,
Що тлумачать сні простим, тріщать, мов чечітки,
А при розумі добрім він проби всілякі вчиняє,
В дарі Божім цнота християнська людину вславляє!

Отже, доля дала йому «щастя, і розум, і мужнє серце, і
зброю, і славу».

Розділ четвертий

I. Сірко-сім'янин. Родина отамана

На відміну від гетьмана Івана Мазепи, кошовий отаман Іван Сірко не успавився романтичними історіями, в народну пам'ять увійшов як вірний чоловік, добрий сім'янин, турботливий батько та дбайливий господар.

Як свідчать джерела, дружину Івана Сірка звали Софія. Вона, ймовірно, була молодшою від свого чоловіка, оскільки народила двох синів і двох доньок, коли йому було вже за сорок.

Однак, є версія, що Софією звали одну з доньок кошового.

Про Софію як дружину І. Сірка наявні згадки в народних думах та піснях.

В городі Мерефі жила вдова,
Старенькая жона Сірчиха-Іваниха.
Вона сім літ пробувала,
Сірка Івана в очі не видала...

Відомо, що вона сильно хворіла і її возили до одного з київських печерських монастирів для «зцілення тіла та духу». Лише в 1654 році Софія, приїхавши до Мгарського Спасо-Преображенського монастиря, що під Лубнами, отримала

зцілення від мощей Константинопольського патріарха святого Афанасія.

Дума про Сірчиху змальовує важку долю Софії, дружини козака, який довгі місяці й навіть роки перебував у воєнних походах та на Запорозжі.

За народною думою, Софія Сірчиха була письменною.

Варто відзначити й те, що в народній думі Софію називають удовою, тож стає зрозуміло, що вона поховала свого чоловіка.

Історик Д. Яворницький з'ясував, що доньки кошового вийшли заміж і, отже, Іван Дмитрович мав і двох зятів: «один – Іван Сербии, а другий – Іван Артемів, перший – козак з лівої сторони Дніпра, а другий – козак Харківського полку, обидва мешканці слободи Мерефи».

Дослідники вважають, що зятем Івана Сірка був Іван Федорович Сербии, лубенський полковник (1657—1658). Проте є й інша версія, згідно з якою зятем отамана був Іван Юрійович Сербии, згодом сотник Мерефи. Він був родом із Правобережної України. Як свідчать документи, у 1682—1684 роках він прагнув повернутися в батьківські краї, але московські воєводи, взявши в заручниці його дружину, змусили його відмовитися від цих намірів. Відомо, що Іван Юрійович Сербии керував будівництвом укріплень на Ізюмській лінії, обіймав посади соколовського сотника та харківського полковника (1687—1691).

В І. Сербина лишилася дочка Євдокія.

Друга донька кошового була одружена з мереф'янським козаком Харківського полку Іваном Артеменком, вихідцем із Правобережжя. У посаг від свого тестя він отримав слободу, яку згодом стали називати його ім'ям – Артемівка біля Мерефи.

Будучи мереф'янським сотником Харківського полку, Іван Артеменко виконував особисті доручення свого тестя І. Сірка до белгородського воєводи Григорія Ромодановського та гетьмана Івана Самойловича.

На початку 90-х років XVII століття, після спустошення Мерефи татарами, переселився на Воронежчину, де обложив слободу Битюг. Дослідники також установили, що він інколи навіть називав себе Сірком, мабуть прагнучи посилити свій авторитет і вказуючи на родинні зв'язки з відомим та шанованим отаманом.

Помер Іван Артеменко, найімовірніше, на початку XVIII століття.

Дума про Сірчиху-Іваниху говорить, що славний кошовий отаман мав двох синів – старшого Петра та молодшого Романа:

Тільки собі двох синів мала:

Первого сина – Сірченка Петра,

Другого сина – Сірченка Романа.

Вона їх до зросту держала

І ще од них слави-пам'яті по смерті сподівала...

Архівні джерела засвідчують, що старший син Петро Іванович Сірко був одружений із донькою представника молдавської знаті Міхая Хінкула, гармаша, сердара, одного з керівників повстання проти молдавського господаря Георгія Дуки.

У липні 1673 року козаки здійснюють вдалий похід на Крим, але для сина кошового Івана Сірка він став трагічним: під час цього походу він загинув недалеко від «трьох зелених байраків», що були аж за річкою Тор, через зраду свого джури Голуба Волошина. Дума ж описує пошуки Петром разом із його джурую та, ймовірно, товаришем на ім'я Пилип Мерефіянський свого батька – Івана Сірка. Дума історично правдиво повідомляє про загибель Петра Сірка. Разом із ним гине і його товариш:

Козаки до Сірченка Петра словами промовляли:
«Сірченку Петре! Не безпечно себе май,
Коней своїх козацьких од себе не пускай».
А Сірченко Петро на теє не повіряє,
Під тернами-байраками лягає-спочиває,
Коні свої козацькі далеко од себе пускає...
Не успів Сірченко Петро між турки-яничари вбігати —
Міг йому Голуб Волошин з плеч головку зняти.
Тогді турки Пилипа Мерефіянського округ оступали,
З плеч головку козацьку знімали...

Як свідчать іноземні джерела, другий син І. Сірка – Роман

– був досить відомим та досвідченим воїном. Тому про нього були складені пісні та перекази:

Ой Лимане, Лимане,
Ти, Сірку Романе,
Да гей же ти, Сірку Романе!
Ой що будем робити,
Нема козакам по чарці горілки де взяти,
Да гей же, де взяти!

Другий син був одружений із дочкою від першого шлюбу гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького. Як свідчать документальні джерела, його батько навіть відрядив сина з сотнею козаків на службу до польського короля Яна III Собеського. По смерті шанованого ним кошового, король узяв юнака під свою опіку, про що й повідомив запорожців: «Сина уродзонного Сірка, сина так великого мужа і вождя, відважного борця за цілісність християнства, ми притулили до себе і взяли під опіку, щоб показати світу, як ми вдячні рицарській праці його батька, сина пригорнув до себе завдяки пам'яті й заслугам його батька».

За версією народної думи, підтвердженою дослідниками, Роман Сірко помер у Мерефі, вдома, на очах своєї матері:

Сірчиха-Іваниха письмо читає,
К сирій землі крижем упадає,
Словами промовляє:

«Що вже тепер на моїй голові три печалі пробуває:
Первая печаль – що я сім год пробувала,
Сірка Івана в очі не видала;
Другая печаль – що Сірченка Петра на світі живого
немає;
Третяя печаль – що Сірченко Роман умирає».

В Івана Сірка був рідний брат, який загинув у Капустяній Долині, що на Черкащині, у бою проти польських військ навесні 1664 року.

Історики говорять і про родинні зв'язки між кошовим Іваном Сірком та гетьманом Петром Дорошенком: вони були кумами. Щоправда, дослідники сперечаються, хто в кого тримав дитину до хреста: Сірко у П. Дорошенка чи навпаки.

У тогочасному українському суспільстві шанували героїзм і самопожертву, був розвинутий культ героїчної особистості. Кодекс честі воїна мав за основу основ виконання обов'язку захисника і борця – захисника землі, де живе рідний народ і духи предків та борця з різноманітними ворогами. Бути керівником означало нести відповідальність перед тими, хто довірив йому владу. Відомо, що запорожці шанували своїх здібних полководців так само, як і не церемонилися з невдахами. Для козаків велике значення мали поняття честі й обов'язку воїна: «Хоч пан, хоч пропав – двічі не вмирати. Гей, нумо хлопці до зброї». І тому одним із стрижневих звичаїв у запорожців було побратимство, яке своїм корінням сягає ще часів скіфів. Коли хто з козаків обирав

собі побратима, це означало, що віднині він за нього піде навіть на смерть. Обряд братання відбувався так: майбутні побратими, надрізавши пальці, капали кров у чашу з вином, занурювали в неї леза мечів, а потім, тримаючись один за одного, випивали. Після цього ніщо вже не могло розлучити їх. Джерела згадують, що в Івана Сірка також були побратими: Гнат Голобля, Павло Грибович, Грицько Дробиненко, Ярема Кваша, Григорій Минченко, Петро Перехрист, Григорій Чечельницький, Яким Тимнак, Яків Третяк та інші.

Розділ п'ятий

Роки звитяги

Політична та воєнна кар'єра Сірка припала на бурхливі роки Хмельниччини. Перше документальне повідомлення про участь кошового в цих подіях пов'язане із закінченням Жванецької битви 1653 року: він громить ординців, що брали ясир на Поділлі, повертаючись у Крим.

Запорозьке козацтво в 1654 році, після укладання Б. Хмельницьким військово-політичного союзу з московським государем Олексієм Михайловичем, було у непевному стані: чи залишатися віронопідданими польського короля, чи визнати зверхність московського сюзерена, а чи то взагалі піддатись під протекцію кримського хана або турецького султана.

Джерела засвідчують, що Сірко не був серед тієї старшини, що безапеляційно підтримувала політичний вибір «Батька Хмеля». Він радше належав до тієї політичної партії, яка не схвалювала україно-московський союз 1654 року. Гетьман Богдан викликав його до суду за підбурення черні разом із полковником Іваном Богуном, але обидва втекли. Іван Сірко пішов за Дніпровські пороги, на Січ, де й залишився. Очевидно, конфлікт кошового з гетьманом Богданом позначився на його подальшій кар'єрі. І тому знову на політичній арені він з'являється тільки після смерті Богдана

Хмельницького.

Козаки Поділля обирають його калницьким полковником (1658—1660).

Іван Виговський, який став гетьманом у 1657 році, продовжив справу гетьмана Богдана в боротьбі за збереження незалежності Держави Війська Запорозького. Проте його державницька діяльність збігається із загостренням соціальної боротьби, що значно ускладнило суспільно-політичну ситуацію в Україні. У своїй політиці гетьман Іван Виговський спирався на козацьку старшину та шляхту, що послаблювало його позиції в боротьбі за владу. Були спроби відновити союз із Польщею на рівноправних засадах.

Союз із Польщею та загострення відносин із Запорозькою Січчю сприяли формуванню опозиції політиці гетьмана І. Виговського. Соціальна база гетьмана швидко зменшувалася. Його почали залишати навіть однодумці.

Україно-московський конфлікт, громадянська війна сприяли зміцненню позицій антигетьманської опозиції на чолі з Юрієм Хмельницьким, до якої приєдналися Іван Богун та Іван Сірко із запорожцями. Саме вони були серед старшинського угруповання, що допомогло Юрію Хмельниченку стати новим гетьманом.

Сучасники повідомляли про те, що Сірко організував виступ запорожців проти гетьмана І. Виговського після Конотопської битви (липень 1659 року). Гетьман наказав стратити бунтівних полковників Сірка та Богуну, але його наказ не

був виконаний.

Прагнучи попередити можливий наступ на Москву (після розгрому І. Виговським московської армії під Конотопом за допомогою татар), московський уряд мав на меті організувати похід донських і запорозьких козаків проти Кримського ханства. До цієї акції московський воєвода В. Шереметев, який перебував у Києві, вирішив схилити опозиційно налаштованого до пропольської політики гетьмана І. Виговського Івана Сірка. Користуючись ситуацією, яка склалася, отаман здійснює походи на кримських татар та ногайців, що залишалися союзниками І. Виговського. Вийшовши з Січі на Побужжя в серпні 1659 року, він учинив напад на турецьку фортецю Аккерман (сучасний Білгород-Дністровський) та ногайські улуси. При цьому Сірко визволив велику кількість литовських бранців, яких згодом відпустив, а також захопив двох мурз, кількох вельможних осіб. Після цього він вирушив до Києва на допомогу боярину В. Шереметеву.

На думку сучасних істориків, намагаючись не допустити об'єднання сил кальницького полковника І. Сірка з армією московського воєводи В. Шереметева, гетьман І. Виговський наказав полковнику Тимошеві Носачу перешкодити їхнім планам. Проте полковникові І. Сірку вдалося завдати поразки висланим супроти нього військам, очолюваним полковником Носачем.

На прохання московського командування козаки чинили напади на війська й на самого кримського хана Мухамме-

да-Гірея IV. Неподалік міста Умань І. Сірко розбив ординців і розташувався в гирлі Південного Бугу на Андріївському острові.

Такі дії полковника І. Сірка, на думку дослідників, негативно вплинули на позиції гетьмана І. Виговського. Хан Мухаммед – Гірей IV покинув Виговського й повернувся до Криму. У вересні 1659 року І. Виговському довелося зректися гетьманства.

Після усунення І. Виговського від гетьманської влади на козацькій раді в Білій Церкві Юрія Хмельниченка знову проголосили гетьманом України. Серед головних дорадників новообраного гетьмана був і полковник І. Сірко.

17 жовтня 1659 року на чолі старшини, серед якої був й І. Сірко, Ю. Хмельницький переправився на лівий берег Дніпра, де було московське військо, командири якого не наважувалися перейти на інший берег. 19 жовтня того ж року, прибувши до Переяслава, гетьман Ю. Хмельницький розпочав переговори з царськими боярами, а вже 27 жовтня підписав новий російсько-український договір – Переяславські статті.

Вважають що на Переяславській раді був присутній і кальницький полковник І. Сірко, який з іншими представниками козацької старшини належав до прихильників укладання нового союзу з Московією. Історики зазначають, що є дві версії тексту договору. Різниця між ними полягає в тому, що на одному з документів наявні підписи всіх старшин, а в іншо-

му – підписи більшості старшин, у тому числі й підпис Сірка, були зроблені Ю. Хмельницьким. С. Величко також згадує, що замість І. Сірка угоду підписав Ю. Хмельниченко. Д. Яворницький, як й інші тогочасні дослідники, пояснював це тим, що Сірко був неписьменним: «Присяглася і підписалася козацька старшина, а в її числі і кальницький полковник Іван Сірко, за якого, через його неписьменність, розписався гетьман Юрій Хмельницький». Проте сучасні історики вважають, що так полковник намагався ухилитися від можливих зобов'язань перед московським урядом та залишити собі можливості для свободи маневрів. Але московський уряд, прагнучи мати союзника в особі популярного і впливового кальницького полковника, відзначив його царською нагородою за вірну службу.

Протягом осені 1659-го та зими 1660 року І. Сірко разом із наказним гетьманом М. Ханенком продовжив боротьбу проти І. Виговського, взявши участь в облозі Барського замку. За наказом гетьмана Ю. Хмельницького навесні 1660 року І. Сірко вів успішну боротьбу з ординцями, здійснив низку походів у кримські та турецькі володіння, зокрема похід на Очаків.

Під час Чуднівської кампанії (вересень – жовтень 1660 року) Сірко залишив Ю. Хмельницького, який уклав новий союз із Польщею – Слободищенський трактат (1660) – та успішно воював із кримськими татарами. У ході однієї сутички йому навіть удалося захопити 16 тисяч ханських ко-

ней. Цю новину польському королю повідомив покоевий король Іван Мазепа.

Протягом 1661 року Сірко, як і інші козацькі старшини, не прихилився тоді ні до царської, ні до королівської величностей, успішно чинячи опір ординцям.

В умовах боротьби за владу на Лівобережжі Сірко не виявився прихильником і нового претендента на гетьманство – наказного гетьмана Лівобережної України Якіма Сомка, звинувачуючи його та його небожа Хмельниченка в розв'язанні ними усобиць. Про гостроту конфлікту свідчить той факт, що наказний гетьман навіть видав універсал, прирікаючи Сірка мало не на смертну кару. Козацький полковник також не залишився в боргу. Як повідомляє літописець Самійло Величко у своїх листах до призвидців громадянської війни, Сірко погрожував усуненням з гетьманства: «Господь допоможе війську об'єднатися, і повстане чорна рада військова», «можемо взяти тебе й... викинути з гетьманства, як непотрібну п'явку з верші».

Втративши підтримку з боку козацтва, не маючи успіху в боротьбі за владу, батькового таланту політика і воєначальника, розчарувавшись, Ю. Хмельниченко вирішив постригтися в ченці. Новим гетьманом на Правобережжі був обраний Павло Тетеря.

1663 рік став доленосним у житті Івана Сірка: його вперше було обрано на надзвичайну і впливову посаду у Війську Запорозькому – кошовим отаманом.

Іван Сірко став кошовим отаманом у дуже складний і суперечливий час. Після 1660 року Правобережна Україна знову опинилася під владою Речі Посполитої. Це був час загострення боротьби між гетьманами за владу в Україні, час постійних спустошливих вторгнень на її землі польських і татарських володарів. За таких обставин від кошового отамана вимагалися талант політичного діяча, принциповість, досвід, глибоке розуміння військово-стратегічної ситуації, здатність робити відповідальний вибір. Як зазначають сучасні дослідники, політичними пріоритетами І. Сірка стають, по-перше, протистояння турецько-татарській експансії на українські землі, а по-друге, збереження непохитності вольностей Запорозжя.

У боротьбі за владу в Лівобережній Україні 1663 року І. Сірко підтримав кошового отамана Січі Івана Брюховецького. Саме підтримка знаного й авторитетного козацького старшини відіграла неабияку роль в утвердженні Івана Брюховецького як гетьмана. За цей учинок деякі сучасні історики звинувачують Сірка у «відсутності стратегічного мислення, схильності до різких політичних поворотів, навіть у політичній наївності».

Сучасники Брюховецького також відзначали наявну відмінність між двома козацькими лідерами. Так, автор тогочасної пісні «Курта» з неприхованою неприязню говорить про гетьмана І. Брюховецького і з симпатією оповідає про Івана Сірка:

Ой ти, батьку-Сірку,
Козацький барвінку,
Ти надівай шапку-бирку,
Ти надівай чабана-товаринку.

Обрання І. Брюховецького гетьманом підштовхнуло польського короля розпочати активні дії. На Правобережжі в січні 1663 року новим гетьманом стає зорієнтований на Польщу лицемірний честолюбець Павло Тетеря.

Протягом осені 1663 – зими 1664 року об'єднана 100-тисячна польсько-українська армія, очолювана самим Яном Казимиром, участь у поході якого була обумовлена великим бажанням узяти реванш після поразок від Б. Хмельницького, виступила на Лівобережжя. Король вирушив походом на Сіверщину, П. Тетеря – на Полтавщину (не бажаючи керувати військом, він доручив командування авторитетному серед козацтва полковнику Іванові Богуну). Кінець листопада – початок грудня 1663 року позначився великими військовими успіхами для польського війська. Польська армія, переправившись на лівий берег, зайняла Переяслав, Ніжин, Чернігів і Батурин. Мужній опір полякам вчинили жителі Салтикової Дівиці й Мени. Три дні захищався Короп.

У цей же період (жовтень – грудень 1663 року) запорожці, очолені І. Сірком, своє кошове отаманство здали Пилипчати, та московські ратники на чолі з Григорієм Косаговым, калмики здійснили два походи на Перекоп і визволили неволь-

ників та зруйнували кочів'я ординців. Такі дії давали привід кримському ханові не поспішати з допомогою польському війську, яке в цей час, очолюване королем Яном Казимиром, вдерлося на Лівобережжя й очікувало весь грудень на підмогу татар. Докладаючи зусиль, аби повернути на свій бік авторитетного козацького ватажка, популярність якого дедалі зростала (його вже почали серйозно розглядати як претендента на гетьманську булаву), король Ян Казимир навіть послав йому з Шаргорода 300 золотих червінців і золотий ланцюг. Та відважний козацький лицар, звісно, відмовився від цього знаку королівської уваги.

На початку 1664 року фортуна зрадила полякам. 23 січня польське військо з'явилося під Глуховим, героїчна облога якого тривала два тижні. «Під Глуховим забаритися довелося», – писали польські учасники походу. Велику допомогу надав захисникам міста полковник Іван Богун, повідомляючи про плани польського командування (на думку деяких істориків, він належав до кола опозиційно налаштованих до П. Тетері старшин). 8 лютого 1664 року, втративши 4 тисячі жовнірів, Ян Казимир змушений був зняти облогу й вирушити до Севська, де 17 лютого об'єднався з литовцями.

Жорстоке поводження поляків викликало опір лівобережного козацтва. Дошкуляла зима. Становище українсько-польських сил, очолених королем, стало погіршуватися. У цей же період, імовірно, при спробі арешту, королю стало відомо про належність полковника І. Богуну до опозиції,

останнього було вбито.

Невдачі польської армії під Новгород-Сіверському прискорили королівське рішення. На військовій раді в лютому 1664 року було вирішено відмовитися від планів відновлення королівської влади на Лівобережжі та повернутися до Польщі. Король із частиною війська під тиском московської армії та козацьких полків лівобережного гетьмана І. Брюховецького відійшов через Білорусь до Польщі. Частину війська він направив на Правобережжя, де з лютого 1664 року розгорталася антигетьманське повстання. Про його масштаби писав і Павло Тетеря: «Ніде ми не зустрічаємо ворога в чистому полі, але він розсіяний по містечках і містах, і настільки уперто тримається... що нам доводиться хіба що приступом брати кожне з них...»

Здійснивши успішні походи на Крим, форсувавши Буг і Дністер, атакувавши турецькі села вище Бендер (Тягині), де «багатьох бусурман побив і здобич велику взято було», Сірко виступив на охоплене повстанням Правобережжя. «Сірко з кількома сотнями кінних свавільників, вийшовши з Дніпра, увійшов до України, бунтуючи поспільство, до котрого маса людей горнеться», – так описував події кримський хан Мухаммед-Гірей IV.

Проте є версія, згідно з якою Ю. Хмельницький начебто обмовився своїй сестрі (удові по Д. Виговському та дружині П. Тетері) про свій намір узяти участь у змові, ініціатором якої був І. Сірко. Та, у свою чергу, розповіла про це чолові-

кові, і Тетеря наказав арештувати Юрія-Гедеона. Його схопили в Городищі, коли він повертався до монастиря від своєї сестри. Прямих доказів його вини, як і вини митрополита Іосифа Нелюбовича-Тукальського, не було, але це не завадило П. Тетері спочатку відіслати їх до Львова, а потім – до фортеці Мальборк (Марієнбург) у Пруссії, де вони провели кілька років аж до укладення Андрусівського перемир'я (1667).

За іншою версією, участь І. Сірка в антигетьманському повстанні на Правобережній Україні була обумовлена свавіллям польської адміністрації, зокрема немирівського старости Домбровського, який наприкінці 1663 – на початку 1664 року наказав утопити сотника та кількох козаків. Їхні товариші втекли на Запорожжя, вчинивши у відповідь свавілля щодо польських посадовців, підбурили Сірка та Сулимку на повстання проти короля й Речі Посполитої, що й «почало тяжку війну в Україні».

У ході антигетьманського повстання відбулася низка кровопролитних битв між козацькими загонами Івана Сірка та московськими ратниками воєводи Г. Косагова – з одного боку, й об'єднаними силами полків П. Тетері та польських військ С. Чарнецького – з другого. Сірко досить успішно відбивався від польських військ, узяв в облогу П. Тетерю під Вільховцем, прагнуч освоїти шляхи, які сполучали Правобережну Україну з Лівобережжям, діяв під Смілою, Лисянкою та Криловим. Піднявшись Дніпром вище Крилова, Сірко об'єднався з лівобережним гетьманом І. Брюховецьким,

допоміг останньому укріпитися в Каневі. У квітні 1664 року Сірко виступає проти найжорстокішого карателя українського народу коронного гетьмана Стефана Чарнецького (якого за те, що він убирався в тигрову чи леопардову шкуру козаки з ненавистю називали «рябою собакою»). Битва під Паволоччю не принесла успіху жодному з воєначальників. Але й облога Черкас (де перебував І. Сірко) також була невдахою. Після семи днів він був змушений зняти облогу міста. Битва в Капустяній Долині завершилася перемогою І. Сірка. Але радість розгрому найлютішого ворога козацтва була неповною: у битві загинув рідний брат отамана. Прагнучи хоч якось дошкулити козацькому звиятцю, поляки відрубали братові Сірка голову, настромили на корогву й передали своєму воєначальнику.

Допомагаючи встановлювати владу на Правобережжі гетьманові І. Брюховецькому, Сірку вдалося здобути Медведівку, Чигирин, Умань і Брацлав, у якому захопив обоз П. Тетері зі скарбами, які той прагнув забрати з собою до Польщі. Запорожці захопили все Поділля та південну Київщину. У листі від 13 березня 1664 року Іван Сірко повідомляв Москву про визволення й приєднання відповідних земель до Гетьманщини. На думку сучасних істориків, цей Сірковий похід сприяв утворенню там гетьманства Петра Дорошенка.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.